

آگاهی‌های تازه از آثار نُقطویان با تکیه بر احوال و اشعار نویافته‌ی امری شیرازی

چکیده

شیخ ابوالقاسم محمد امری شیرازی (مقتول به سال ۹۹۹ق) ظاهراً از نوادگان بایزید بسطامی بوده است و از اشخاص برجسته‌ی فرقه‌ی نقطویه در نیمه‌ی دوم قرن دهم به شمار می‌آید. نهضت فکری نقطویه که ابوالقاسم امری چشم و جان خود را برای ترویج و اصلاح آن از دست داد، در سال ۸۰۰ق به وسیله‌ی محمود پسیخانی بنیان نهاده شد و پس از حدود دویست سال جنبش آشکار و نهان به سبب مخالفت‌ها و سرکوب‌های شدید و مکرر صفویان ریشه‌کن شد و بیشتر آثار مکتوب این فرقه از میان رفت. به سبب کمبود منابع و هم‌چنین خودداری مورخان و تذکره‌نویسان از ذکر نقطویان، تا کنون اثر جامعی درباره‌ی تاریخ و عقاید آنان شکل نگرفته است. هدف این تحقیق آن است که با مطالعه و بازسازی احوال و آثار امری شیرازی، ورق‌ی به تاریخ فرقه‌ی نقطویه و سطری به تاریخ اندیشگی ایران بیفزاید. ابتدا مختصری به معرفی فرقه‌ی نقطویه، مؤسس و آثارش پرداخته شود. سپس می‌کوشد تا بر اساس منابع دست‌اول و گفته‌های خود شیخ ابوالقاسم امری شیرازی، زندگینامه‌ای نسبتاً قابل قبول از این اندیشمند ارائه دهد. بازسازی تاریخ‌های کلیدی زندگانی او، تأملاتی در نقطوی‌گری او با پس‌زمینه‌ای شیعی و نیز اسماعیلی‌بودن او، از مهمترین مطالب این بخش است. سپس، ضمن بازخوانی و بررسی آثار به‌جای مانده از امری شیرازی، به معرفی چهار منظومه‌ی نویافته از وی، با نام‌های ذکر و فکر، *انوارالعیون*، *سرّ الف*، *محیط‌المعانی* پرداخته شده است. این منظومه‌ها به مناسبت دربرداشتن اندیشه‌ها و باورهای نقطویان بسیار ارزشمند، و استفاده از آنها برای تدوین عقاید و نظریات این فرقه ضروری و کارآمد است.

واژگان کلیدی: نقطویه، امری شیرازی، آثار نویافته، ذکر و فکر، *انوارالعیون*، *سرّ الف*، *محیط‌المعانی*

۱. مقدمه

نقطویه یا نقطوی‌گری یکی از منشعبات حروفیه به شمار می‌آید که به وسیله‌ی محمود پسیخانی (متوفی ۸۳۱ق) در قرن نهم هجری پایه‌گذاری شد. از این جاست که پیروان این جنبش را گاه پسیخانیان و گاه

محمودیان نیز خوانده‌اند. محمود پسیخانی خود نخست از پیروان فضل الله نعیمی استرآبادی (مقتول ۷۹۶ق) بنیان‌گذار حروفیه بود که بعدها به سبب افراط در باورهای مادی‌گرایانه، مردود نعیمی گشت. در عقاید نقطویان اندیشه‌های مادی - تناسخی، عناصر ایرانی قدیم، گرایش‌های شعوبی‌گری و اباحت (از نظرگاه ردیه‌نویسان) به چشم می‌آید. جماعت مذکور حدود یک قرن در خفا زیستند و در آن وضعیت به تبلیغ آموزه‌های خویش همت گماردند و چنان‌که از شماری منابع برمی‌آید، در قرن دهم با باقی‌مانده‌ی اسماعیلیان حشر و نشری داشته‌اند. پسیخانیان از حدود نیمه‌ی دوم قرن دهم بارها مورد تعقیب و تفتیش قرار گرفتند تا این‌که طی چند مرحله به خصوص سال‌های (۹۸۲ و ۹۹۴ق) به شدت سرکوب و قتل عام شدند. در این میان بسیاری از دانشمندان و مبلغان نقطویه نیز هم‌چون آثارشان از میان رفتند.

آثار محمود پسیخانی چنان‌که اوحدی (۱۳۸۸: ۶۴۲-۶۳۹) از قول بزرگان نقطویه نقل کرده هزار و یک رساله و شانزده کتاب بوده است که البته رقم نخست اغراق‌آمیز می‌نماید، با این حال نقل شده که وی کل قرآن را تأویل کرده و در برابر شریعت انبیا رساله‌های بسیار پرداخته بود. مصنفات پسیخانی به دو دسته تقسیم می‌شده است: رسائل و نسخ (رک. کیخسرواسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۴). مشهورترین تصنیف محمود پسیخانی که حاوی اهم عقاید وی بوده *میزان عرفان* / *الله* نام دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌ی ملک به شماره‌ی ۶۲۲۶ موجود است. علاوه بر این، دو تصنیف دیگر از پسیخانی شناسایی شده است که به تازگی از آن آگاهی یافته‌ایم. *مفاتیح غیوب* که نسخه‌های متعددی از آن در کتابخانه‌های ایران هست که از این میان می‌توان به نسخه‌ی شماره‌ی ۴۷۶۰ و ۴۲۱۷ کتابخانه‌ی مجلس شورا اشاره کرد. دیگر، تصنیفی موسوم به *رسخ‌البیان و فتح‌التبیان* که به شماره‌های ۹۰۳۱ و ۲۹۳۰ در کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. از این رساله‌ی اخیر تا آن‌جا که نگارنده اطلاع دارند نسخه‌ی ناقصی نیز در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی به شماره‌ی ۱۰۰۳۰ موجود است. دیگر تصنیف محمود پسیخانی که از آن، به واسطه‌ی صاحب *شارستان چارچمن* آگاهی داریم، *جواز‌السائرین* است که در سال ۸۱۸ق نگاشته شده است. (رک. ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۶۸: ۵۵-۶۲). آثاری که عجلتاً از محمود پسیخانی سراغ داریم به همین چهار مورد محدود می‌شود. اما بر اساس این که گفته‌اند آیات و روایات بسیاری را بر اساس مشرب خود تأویل نموده است، باید تصانیف وی بیش از این‌ها بوده باشد و در حین قلع و قمع پیروان این طایفه به دست شاه طهماسب و شاه‌عباس اول از میان رفته باشد؛ زیرا یکی از سیاست‌های شاه‌عباس که به محافل پسیخانیان رفت و آمد می‌کرد، این بود که آثار آنان را به چنگ بیاورد و از میان ببرد. روایت ملّا جلال در *تاریخ عباسی* یا *روزنامه‌ی ملّا جلال* تاییدی است بر این مدّعا:

و هم در این ایام نواب کلب آستان علی [شاه عباس] مکرر به خانه‌ی درویش خسرو می‌رفت چون به الحاد مشهور بود و غرض نواب کلب آستان علی از این رفتن این بود که به لفظ دُرّبار خود فرمودند به خاصان خود که این مرد به الحاد شهرتی تمام دارد و مکرر او را گرفته و چون الحادش ثابت نشده و رها داده‌اند غرض من اینست که اگر این شهرت غلط است او را از تهمت خلاص کنم و اگر راست است در دفعش کوشم و به این ثواب روزی‌مند گردم و کتابهای باطل ایشان را به دست آورم و تمام را بشویم... (کیا، ۱۳۹۲: ۴۲).

از میان اهل نقطه، بعد از پسیخانی، بیشترین آثار به‌جای‌مانده ظاهراً متعلق به شیخ ابوالقاسم محمد امری شیرازی (مقتول به سال ۹۹۹ق) است. ابوالقاسم محمد امری شیرازی یکی از رجال طراز اول و در عین حال از جنبه‌ی‌ترین چهره‌های نهضت نقطویه در قرن دهم است. امری آن‌گونه که تذکره‌نویسان نوشته‌اند در علوم غریبه، اعداد و اسرار نقطه بی‌نظیر بوده است از این روی در مدت‌زمانی اندک مردم بسیار گرد او جمع آمدند. وی به سبب نشر اندیشه‌های خود که در مظان زمامداران و قشری‌نگران هم‌عصر، الحاد به شمار می‌آمد، نخست در سال (۹۷۳ق) ناپینا شد و سرانجام به سال (۹۹۹ق) در حالی که بارها بر ایمان توحیدی خود پای افشوده و از ترویج مذهب محمود پسیخانی تبری جسته بود، به قتل رسید. در این مقاله، به بازبینی زندگی‌نامه، و همچنین معرفی چند منظومه‌ی نویافته‌ی امری شیرازی اقدام خواهد شد تا بدین ترتیب گوشه‌ای از ادبیات از دست‌رفته‌ی نقطویان بازیابی و بررسی شود.

۲. ضرورت و هدف پژوهش

از آن‌جا که غالب آثار نقطویان در پی قتل عام‌های مکرر از میان رفته، به نیکی نمی‌توان اندیشه‌ها و باورهای این فرقه را بررسی کرد و آشکار است که در چنین مواقعی چه بدخوانی‌ها از این آیین پیش می‌آید. بی‌شک برای تدوین اثری جامع در باب نقطویان و همچنین مقایسه‌ی فرقه‌های اسلامی به همه آثار به‌جای‌مانده از پیروان این طایفه نیاز است. علاوه بر این، در تاریخ ادبیات ایران هنوز نقاط تاریک بسیاری وجود دارد که نمود آن در اوضاع ادبی قرن نهم به بعد بیش‌تر به چشم می‌آید زیرا کماکان، غالب اذهان محققان متوجه ادبیات قرن هشتم به قبل است. با آغاز بررسی و تحقیق در آثار نقطویان، گذشته از آن که گوشه‌ایی از تاریخ اندیشگی ایرانی _ اسلامی روشن می‌گردد، برخی ابهامات موجود، پیرامون رجال ادبی این طایفه و آثار گمنام-شان از میان خواهد رفت. شیوه گردآوری اطلاعات در تحقیق حاضر از ابتدا تا انتها متکی بر روش و یافته‌های کتابخانه‌ای است.

۳. روش پژوهش

روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی است. روش مطالعه و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز از طریق منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. بیشتر منابع مورد استفاده در این تحقیق، تذکره‌های شاعران و نسخه‌های خطی دیوان‌های شعر در کتابخانه‌های ایران بوده است.

۴. پیشینه پژوهش

رکن زاده آدمیت (۱۳۳۷: ۳۲۳/۱) در کتاب *دانشمندان و سخن‌سرایان فارس* ذکری از امری به میان آورده است. وی در باب چند بیت امری که به دیگران هم نسبت داده شده است، بحثی موجز و کارآمد مطرح کرده است. ایرادی که به وی وارد است، آن که بدون بررسی تاریخی، سال کور شدن امری را به تبع صاحب *ریاض‌العارفین* ۹۳۲ق دانسته و این سهوی واضح است. گلچین معانی (۱۳۵۹: ۱۲۴) *ساقی‌نامه* امری را در ضمن تذکره‌ی پیمان به چاپ رسانده است. وی پیش از ارائه متن *ساقی‌نامه*، سه شرح حال تقریباً متفاوت از امری را به ترتیب از تذکره‌های *هفت‌قلیم*، *عرفات‌العاشقین* و *مآثر رحیمی* به دست می‌دهد. اشکال کار گلچین معانی آن بوده که اقوال تذکره‌نویسان را بدون تحلیل و حتی یک مقایسه ساده عیناً نقل نموده است، در حالی که روایت *مآثر رحیمی* در باب احوال امری با روایت اوحدی بلیانی در بیشتر موارد اختلاف دارند. ایراد دیگر آن که گلچین معانی نوشته‌است که *ساقی‌نامه* مذکور را عیناً از جنگی به شماره ۵۴۰۰ متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه نقل خواهد کرد اما هنگامی که نگارنده متن مضبوط *پیمان* را با نسخه‌ی ۵۴۰۰ مقابله کردند، متوجه شدند که گلچین معانی آن‌گونه که باید در نقل، دقت نکرده است. این محقق ۴ بیت مهم، از جمله بیتی حاوی ماده‌تاریخ که سال ۹۹۵ق، سال سرایش *ساقی‌نامه* را نشان می‌دهد نیاورده است و بعضی ابیات را مطابق میل خود تحریف و یا بر ساخته‌است. ذکاوتی قراگزلو طی مقالاتی بین سال‌های (۱۳۶۶ تا ۱۳۷۷ش) که در صدد معرفی و ایضاح جنبش پسیخانیان از طریق آثار به‌جای‌مانده برآمده است، التفاتی نیز به بعضی آثار امری نموده است ایشان در *ساقی‌نامه* و ترجیع‌بند امری تاملی نموده و در توضیح بعضی عقاید امری و فراز و فرودهای آن کوشیده است. برای مثال ذکاوتی بر آن است که امری در *ساقی‌نامه* نظریه و خوانش جدیدی از نقطویه به‌دست داده است. یا این‌که ترجیع‌بند امری بیشتر عرفانی است تا حاوی مبانی نقطویه (رک. ذکاوتی، ۱۳۶۸: ۶۲-۵۵؛ همو، ۱۳۷۴: ۷۲-۶۷).

۵. احوال و آثار نویافته‌ی امری شیرازی

شیخ ابوالقاسم محمد امری شیرازی کوهپایه‌ای از دانشمندان تأثیرگذار ایران و یکی از مهمترین رجال فرقه نقطویه در نیمه‌ی دوم قرن دهم به شمار می‌آید. وی احتمالاً بین سال‌های ۹۱۵ق تا ۹۲۰ق دیده به جهان